

پرسش های فرید سیاوش و پا سخ های خواجه بشیر احمد انصاری

قسمت دوم

«تراژیدی مسلمانان با ترویج فقه نه بلکه با پشت کردن بر خرد آغاز می شود»

مغز کافر و دل مسلمان

✚ سیاوش:

افکاری که از **ابن سینا** شروع و با ابن رشد ادامه یافته بود جایگاه خود را در بحث های **فلسفی و الهیات** در اروپای غربی باز کرد و به زعم **بلوخ** نه تنها تا رنسانس که تا زمان **لایبنتیس** بر فیلسوفان اثر گذار بود. **ابن رشد و ابن سینا** بر خلاف اسلام ارتدوکسی که برای **کشف واقعیت** به متن از پیش تعیین شده یعنی **وحی (مدلی برای واقعیت)** مراجعه می کردند، واقعیت را در متن طبیعت با تکیه بر خرد جستجو می کردند و برای **رسیدن به حقیقت** از خود متن طبیعت (**مدلی از واقعیت**) شروع می کردند در نتیجه بینشی واقع گرا و تکامل یابنده از جهان و ایمان خود داشتند. از دید آنها **فقه ارتدوکسی** از مردم برده ساخته بود. **ابن طفیل** یکی دیگر از متفکرانی بود که در زمانی هسته اندیشه ابن سینا و ابن رشد را دنبال کرد و در اروپا اثر گذار شد. او در این زمان این اندیشه را دنبال کرده بود که هر فرد به تنهایی می تواند با **تکیه بر عقلانیت** به **معرفت دست یابد**. و این چیزی نبود جز **اساس فکری دوران روشنگری اروپا**. پرسش اینست که چرا این سه فیلسوف در جهان اسلام جایگاهی شایسته و والا نیافتند، و چرا اندیشه های شان سرمشق نشد که سوزانده شد؟

✚ انصاری:

پرسشی را که شما مطرح نموده اید می توان آن را **پرسش بزرگ قرن** نامید. **برنارد لویس**، نویسنده مسشترق امریکایی هم در کتاب خود می پرسد که **What Went Wrong?** "کار در کجا خراب شد" و یا **یوسف القرضاوی** که پرسیده است "خلل در کجا است؟".

تراژیدی مسلمانان با ترویج فقه نه بلکه با پشت کردن بر خرد آغاز می شود. و **فقه** که از نگاه لغوی به معنی **فهم و تعقل** آمده در آغاز امر به مفهوم بستن دریچه های خرد نبود. اینکه چرا و چگونه فقه و خرد در برابر هم قرار گرفتند پرسشی مهم و حکایتی درد آور است که اگر خدا خواسته بود من در آینده نزدیک بحث مفصلی را در این باره آغاز خواهم نمود. سخن مهم اینکه **تراژیدی مسلمانان وقتی آغاز شد که با خرد بیگانه شده و دریچه های عقل را به بهانه های گوناگونی بستند.**

امروز ما در حدود یکمیلیارد مسلمان بروی این کره خاکی داریم. به این معنی که در برابر هر یهودی امروز 107 مسلمان دیده می شود. ولی در صد سال اخیری که گذشت جامعه یهودی دنیا 180 جایزه نوبل را از خود نمود، در حالی که در این یک قرن تنها 6 مسلمان توانستند به نوبل راه یابند. اگر به لست اختراعات و اکتشافات سرنوشت ساز چند قرن اخیر در عرصه های تکنیک و طب و فضا و کمپیوتر نیز نگاهی بیندازید، ویا نام تیوپردازان بزرگ اقتصاد و فلسفه و سیاست و اجتماع را از نظر بگذرانید هیچ مسلمانی را در آن جمع نخواهید یافت. امروز تمامی مراکز تولید اندیشه در جاهای دیگر زمین قرار دارند. گفته می شود که **در تمامی جهان اسلام تنها 500 دانشگاه وجود دارد ولی تنها در کشوری چون هندوستان که یک کشور جهان سوم است در حدود 8500 دانشگاه وجود دارد.** از مغربزمین مپرس که گراف تفاوت را در این مقایسه بیشتر خواهیم یافت. در جهان اسلام تنها 2 فیصد جمعیت آن وارد دانشگاه می شوند. در انگلستان برای هر یک میلیون انسان دو هزار عنوان کتاب وجود دارد در حالی که در مصر که یکی از با سواد ترین جوامع جهان اسلام است، برای هر یک میلیون انسان تنها هفده کتاب وجود دارد. این آماری بود که توسط مدیر بانک برکت فرع آفریقای ارائه شده است. به هر حال مشکل اصلی در فقه نه بلکه به هوای مسموم کننده و مرگباری نهفته است که همه را به خواب برد. شما از ابن رشد یاد کردید، ابن رشد اندلسی خود یک فقیه بود و آثار فقهی او تا هنوز از مراجع مهم فقهی در جهان شناخته می شود. اصول فقه خود با منطق و فلسفه نزدیک است و پژوهشهای موشگافانه اصولیهای ما انسان را به حیرت می افکند. **فقه خود می تواند یک نوع فلسفه باشد که امروز ما آن را زیر نام فلسفه قانون مطالعه می کنیم.**

مشکل در کل حرکت تمدن است. وقتی تمدنی خاموش می شود و موتور آن از چرخش می ایستد دیگر همه عرصه های زندگی سرد می شود و رحم آن از تولید اندیشه باز می ماند.

وقتی که نسیم تمدن در جهان اسلام می وزید در **خراسان ابن سینا** نظریه پردازی می نمود و در **اندلس ابن رشد** می اندیشید و افکار هر دو فیلسوف بلند آوازه در فضای بغداد و قاهره و دمشق و دهلی و نیشاپور بهم گره می خورد و پیچیدن می گرفت. عصر عباسی را می توان درخشان ترین دور ه های تاریخ اسلامی به حساب آورد. در همین دوره بود که خانواده فرهنگ پرور سامانی در ماوراء النهر صفحه جدیدی در تاریخ گشوده و اساس یک نهضت بزرگ علمی را گذاشتند. تمدن غزنوی هم در همین دوره سربرآورد.

می گویند زمانی که مامون بر تیوفیل پادشاه روم در سال 215هـ/ 831م غلبه جست، دید که رومی ها کتب علمی و فلسفی را پس از انتشار مسیحیت در زیر زمینی ها افکنده اند، مامون از تیوفیل خواست تا آن کتابها را به وی بسپارد که چنین شد. و افرادی چون حنین بن اسحاق و ثابت بن فره و حجاج بن مطر و دیگران این میراث علمی را به عربی برگرداندند.

کندی ، ابن رشد، اخوان الصفا، ابن طفیل ، ابن سینا ، فارابی ، متی بن یوسف، توحیدی، ابن ماجه، سهروردی و ابن میمون از نمونه های بارز جنبش علمی این دوره به شمار می روند.

همانطوری که **ابن خلدون** اشاره می کند تمدنها نیز چون انسانها مراحل مختلف زندگی را طی می کنند. پیدایش، رشد، جوانی، پختگی و سپس پیری و از پی آن بیماری و مرگ. عباسی ها در اواخر عمر خلافت شان قدرت رهبری را از دست دادند. فاطمی ها در مصر، زیدی ها در یمن، آل بویه در بغداد، یورش سلجوقی ها بسوی بغداد و براندازی آل بویه و جنبشهای دیگری در اینسو و آن سوی جهان اسلام درخت کهن خلافت عباسی را خشک نمود، درختی که با رسیدن **توفان هلاکو** از ریشه برکنده شد و سرنوشتش همچون سرنوشت مستعصم عباسی در گلیم سیاهی پیچیده شد.

ایجاد امارتهای گوناگون در اینجا و آنجا و سپس کشمکش و تنش میان این دولتها مانعی فراراه جنبش علمی و انتقال دانشمندان از یکسو بسوی دیگر گذاشت چنانچه رهبران دولتهای مختلف فقها را مصروف فتوا در جهت اهداف و مقاصد خود شان نمودند.

وقتی که تمدنی در يك جامعه شگوفا شود ، نور آن همه زوایای آن جامعه را فرا میگیرد. در عصر عباسی هم اگر از یکسو سمبولهای بزرگ فلسفه چون ابن سینا و ابن رشد و ابن طفیل و امثال ایشان بروی سرزمین مسلمانان بنا شدند، از سوی دیگر همین بنیانگذاران مذاهب فقهی چون **ابوحنیفه و جعفر صادق و مالک و شافعی و ابن حنبل** نیز در همین عصر شهکار های فقهی خویش را آفریدند.

بیشتر این دانشمندان، فیلسوف نه که فقیه هم بودند. ابن رشد اندلسی کتابی دارد در فقه که "**بداية المجتهد و نهاية المقتصد**" نام دارد؛ کتابی کاملاً فقهی که تا هنوز مرجعی در فقه اسلامی شناخته می شود. **ابن رشد** در کتابی دیگری "**فصل المقال و تقریر ما بین الشریعة والحکمة من الاتصال**" یعنی: "**سخن اخیر در پیوند فلسفه با شریعت**"، ثابت نمود که **تعارضی در میان وحی و طبیعت** وجود ندارد. از نظر او "**مدلی از واقعیت**" با "**مدلی برای واقعیت**" در انطباق کامل می باشند. از نظر او **خداوند** برای انسانها دو کتاب فرو فرستاده که یکی آن مکتوب است و **قرآن** نام دارد و دیگری مصنوع است که همین **دستگاه بزرگ آفرینش** می باشد. ابن رشد می گوید که قرآن پیوسته بر "**فکر**" و "**نظر**" و "**اعتبار**" و "**عقل**" و "**برهان**" تأکید می نماید و **تفکر در هستی را از واجبات دینی** به حساب می آورد. ابن رشد واژه قرآن "**عتبار**" را استخراج نتایج مجهول از مقدمات معلوم می دانست. ببینید پس از آنکه **غزالی** می آید و کتاب "**تهافت الفلاسفه**" خویش را در شرق جهان اسلام می نگارد و بر فیلسوفان می تازد، يك قرن بعد ابن رشد در غرب جهان اسلام رشد می کند و کتابی در رد نظریات غزالی می نویسد که "**تهافت التهافت**" نام دارد. **ابن طفیل** نیز اثری دارد بنام "**حی بن یقظان**" که در آن کتاب پیوند دین و فلسفه را مورد مطالعه قرار می دهد.

من معتقد هستم که اندیشه های این دانشمندان سر مشق گروه بزرگی از خردورزان قرار گرفت و سوزانده نشد. واکنشهایی در اینسو و آنسو در برابر فکری نمی تواند بمعنی سوختن اندیشه ای شود. این چرخ برگی که به همت هزاران دانشمند و فیلسوف و فقیه و ریاضی دان و سخنور و ستاره شناس به حرکت آمده بود متوقف گردید. این توقف نه تنها که فیلسوفان را شامل می شد که حتی بنیانگذاران فقه نیز به همین مشکل روبرو شدند. در قرن ششم هجری دروازه اجتهاد بسته شد. بستن دروازه اجتهاد در فقه به هر بهانه ای که بود عقل انسان مسلمان را بست، رحم امت اسلامی را خشکاند ، سکتگی مغزی را ببار آورد و فاتحه مقایسه و مناظره و گفتگوی علمی را خواند.

پرسشی را که شما مطرح نموده اید، پرسشی است بسیار بزرگ که ابعاد مختلفی را احتوا می کند و برای پاسخدهی بدان باید هم فعل و انفعال حرکت تمدن اسلامی را در نظر داشت و هم نظری به پیشینه و زمینه های ظهور و زوال مکاتب گوناگون فکری داشت.

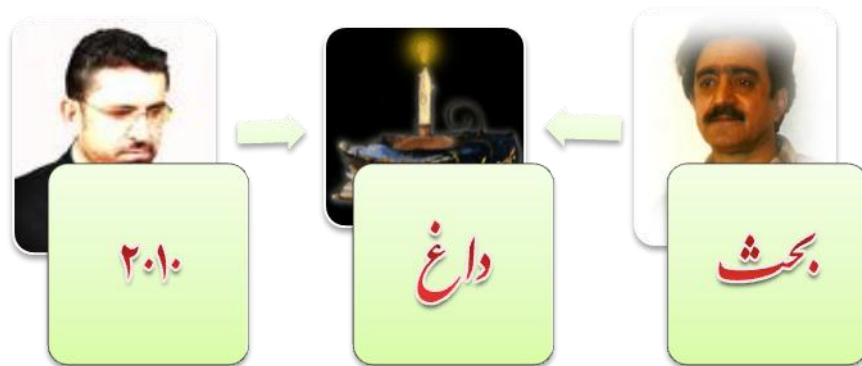
گرچه من عادت ندارم که مشکلات جامعه خویش را بدوش دیگران بیندازم ولی در اینجا می خواهم بگویم که **یورش آتشین مغل** بر تمدن اسلامی حادثه ای بود که نمی توان

از آن چشم پوشید. تخریب کانونهای علمی، کشتن دانشمندان، ویرانی کامل شهرها و رفتن تمدنهای شکوهمندی از روی زمین و به آب افگندن میراث فکری بشر را در متوقف شدن سیر تمدن نمی توان بی تأثیر دانست.

دانشمندان آن دوران هنگام بحث روی قضایای اعتقادی و متافیزیک، فیزیک را هم در نظر داشتند. به عنوان نمونه همین **جنگی** که میان **معتزله و اشاعره** جریان داشت، تنها بر سر مسایل **ماوراء الطبیعه و غیب نبود بلکه طبیعت و عالم شهود** را نیز احتوا می نمود. در قرن بیستم میلادی دانشمندان فزیک سرگرم این بودند که بدانند آیا **اتوم** قابل تجزیه است و یا خیر؟ امری که از گذشته های بسیار دور در میان دانشمندان مسلمان مطرح بود و کشمکشهای علمای اشعری و معتزلی بر سر تجزیه اتوم بحث مفصلی است. فلاسفه مسلمان و دانشمندان علم و کلام اتوم را بنام "**جوهر فرد**" و یا "جزء غیر قابل تجزیه" می شناسند. **ابوالحسن اشعری** در کتاب "**مقالات الاسلامیین**" خود می نویسد: جسم قابلیت این را دارد تا تجزیه شود و این تجزیه تا مرحله ادامه می یابد که دیگر تجزیه ممکن نباشد و همان جزئی که غیر قابل تجزیه است نه طول دارد نه عرض و نه هم عمق، نه چیزی به آن ترکیب می شود و نه هم چیزی از آن کاسته. او برای فهم بیشتر خواننده می گوید دانه خردل ممکن است نصف شود باز چهار حصه گردد، سپس هشت قسمت و همین طور تا آنکه بجایی برسد که دیگر تقسیمش ممکن نباشد. **ابوالهزیل** می گوید که همین جزء غیر قابل تجزیه نه رنگ دارد نه طعم و نه بو. نه زندگی، نه قدرت و نه علم، اما می تواند حرکت و سکون داشته باشد. **فقیه اندلسی، ابن رشد** بحث مفصلی پیرامون تجزیه اتوم دارد که ذکر آن سخن را به درازا می کشاند. به هر حال، **امروز سراپای جامعه ما را یخی مرگبار فراگرفته است**. این وضع، خصوصاً در داخل کشور غیر قابل تحمل است. درد آور تر از همه اینکه، برخی از کسانی که در حلقهات روشنفکری ما خود را علمبرداران خرد معرفی می کنند بیشتر از همه با خرد بیگانه اند. فقه "**اهل رای**" هم که مبنی بر **قیاس و عقل و اندیشه** بود و برای درک احکام فقهی تنها به متن دین نه، بلکه به احوال و شرایط و پیش زمینه و فلسفه و حکمت و زمان و مکان ورود آن متن توجه می نمود، امروز بیشتر از مکاتب دیگر فقه منجمد شده است. **اقبال لاهوری** در کتاب "**احیای تفکر دینی در اسلام**" می گوید: ابوحنیفه که متون قرآن و حدیث را در پرتو خرد می دید، پیروان او امروز قرآن و حدیث را بگذار که حتی نظریات امام خویش را کورکورانه می خوانند.

ادامه دارد

پرسش های فرید سیاوش و پاسخ های خواجه بشیر احمد انصاری

قسمت اول

مغز کافر و دل مسلمان

✚ سیاوش:

با مغز کافر و دل مسلمان دسترخوان بحث را با این گفته فیلسوف بزرگ چینی کنفوسیوس هموار میکنیم که: «**بجای لعنت فرستادن به تاریکی شمع بیافروزید**»؛ و شما را چنین می شناسم که به تاریکی ها لعن و نفرین نفرستاده بل همواره در پی روشن کردن شمع بی بوده اید و این بار نیز چنان خواهید کرد، و " **اینکه از کجا آمده ایم مهم است اما اینکه کجا می رویم مهمتر از آن است**". لازمه عبور از دوزخ نا فهمی ها و کج فهمی ها به صبحگاهان پُر نور حقیقت ها، چراغانی کردن مسایل است حتی با افروختن سر انگشتان خود.

اقبال گفته است:

که پیغام خدا گفتند ما را
خدا و جبریل و مصطفی را

ز من بر صوفی و ملا سلامی
ولی تاویلشان در حیرت انداخت

(Hermeneutics) یا تاویل ، به منظور درک و فهم متون به کار گرفته می شود، امروزه فیلسوفان طرفدار هرمنوتیک مسئله فهم و تفسیر را جدی تلقی می کنند. اینکه چگونه انسان می تواند به فهم يك متن نایل شود، برای آنها مسئله مهمی است. و اما انصاری عزیز تاویل شما از این شعر اقبال چیست؟

✚ انصاری:

قبل از آنکه به اصل مسئله پردازیم لازم به یاد آوری می دانم که **روحانیت در اسلام** برخلاف **مسیحیت** دارای یک سازمان اداری متشکل نیست تا در باره آن یک قضاوت

عمومی نمود و خاطر را آسوده کرد؛ البته این در حالی است که اگر نهادی به نام روحانیت را در اسلام بپذیریم، در اینجا کسانی که خود را منسوب به نهاد دینی می دانند هر کدام دارای شخصیتی مستقل بوده که گاهی طیفی از این «**سخنگویان دینی**» را خصوصیت‌های مشترکی در زمان و مکان خاصی بهم پیوند می دهد. به هر حال، برای فهم درست سخن اقبال باید به عصری برگشت که اقبال در آن می زیست.

در آغاز این نکته را قابل یاد آوری می دانم که اگر **اقبال** را دشمن عموم ملایان بدانیم، هم در حق اقبال، هم در حق ملا و هم در حق تاریخ جفا کرده ایم زیرا تاریخ پر افتخار حوزه تمدنی ما شهادت می دهد که عنصر ملا در تمامی عرصه های کار و پیکار و دین و دانش حضور داشته است. آری، در آن زمانی که دانش فلک هنوز دوران کودکی خود را می پیمود، ابومعشر بلخی یک ملای قرن سوم هجری، مد و جزر بحر ها را نتیجه کشیش ماه و خورشید دانست، و نوشته های این دانشمند خراسانی در علم فلک و تاریخ مآخذ قابل اطمینانی برای دانشمندان چند قرن دیگر جهان به حساب آمد. ملاصدرا صدرالمآلهین؛ بنیانگذار حکمت متعالیه، ملای دانشمند دیگری بود که در قطار بزرگترین فیلسوفان قرن یازدهم هجری ایستاده است. اگر در این باب پیش رویم سخن به درازا خواهد کشید.

تبیع سخن اقبال در اینجا متوجه عناصری است که عمامه بر سر و ریسمان بردگی نفس بر گردن نهاده و وظیفه شان تأویل کلام خدا در جهت ارضای ارباب زر و زور بوده است. فیلسوف، سخنور و عارف شبه قاره در اینجا سینه اش را می گشاید تا یکی از داغهای خونین آن را در برابر چشم خواننده شعرش بگذارد. اقبال در این شعر از کسانی حرف می زند که پیام ساده وحی و روح بی آرایش دین را زیر لایه های سنگین بدفهمی پنهان و مغز آن را در پوست تأویل پیچانده اند.

اگر ادیان جهان را مطالعه نمائیم می بینیم که انحراف هر دینی از تأویل بی لزوم متون دینی آغاز شده است. **تأویل** در تاریخ مسلمانان حکایتی طولانی دارد که در یکسوی آن خوارج ایستاده اند و در کنار دیگر آن حلاج و ابن عربی تا اینکه به افرادی چون نصر حامد ابوزید و امثال ایشان در عصر خود ما می رسیم. در تاریخ مسلمانان خوارج نخستین کسانی بودند که خون هزاران انسان را بر مینای تأویل متن مقدس دینی ریختند.

پرسشی که مطرح می شود اینست که **چرا تأویل؟** در پاسخ باید گفت که متون مقدس دینی مانند هر متن ادبی دیگر گاهی نمی توانند بدون تأویل قابل فهم باشند. از همین جهت بود که پیامبر اسلام برای فرزند عم خویش عبدالله بن عباس که او را «ترجمان قرآن» لقب داده اند، دعا نموده بود که «اللهم فقه فی الدین و علمه التأویل» یعنی: «خدایا برای او دانش در دین و علم تأویل بیاموز».

عرضه تأویل را می توان اساسی ترین معرکه میان اهل حدیث، فقها و متصوفان در تاریخ مسلمانان دانست. در میانه های قرن ششم هجری ادیبی متصوف به نام ابن عربی در اسپانیا به دنیا آمد و سمبول تأویل شد و در همان عصر کمی دور تر یک دانشمند حنبلی به نام ابن قدامه مقدسی در شام سر بلند نمود و کتابی به نام «ذم التأویل» یعنی: «**در مذمت تأویل**» را نوشت. با آمدن ابن تیمیه موج تأویل ستیزی در تاریخ مسلمانان به اوج خود رسید. به هر حال، ما در اینجا نمی خواهیم وارد این بحث شویم و آن را به وقت دیگری می گذاریم.

تأویل چیست؟ تأویل، صیغه تفعیل اول، یؤول، تأویلاً می باشد که به مفهوم برگشت کلام به اصل و حقیقت آن معنی شده است. و معنی دیگر تأویل، تحمیل مفهومی مغایر بر ظاهر یک متن و دگرگون نمودن دلالت اصلی آن می باشد.

اما **هدف اقبال از تأویل** در اینجا معنی کردن متون دینی بر خلاف ظاهر آنها و عدول دادن مدلول الفاظ شرع از معانی حقیقی آن در جهت رسیدن به اهداف و منافع «متولیان

دین» می باشد. به گفته اقبال این تأویل طوری عریان صورت می گیرد که هم خدا، هم روح القدس و هم مصطفی را به حیرت می افکند. خدا می گوید چنین چیزی را نفرستاده است، جبرئیل می گوید چنین چیزی را نیاورده است، و پیامبر هم می گوید که چنین وحیی را نگرفته و از آنچه به نامش تبلیغ می کنند بی خبر است.

تأویلی که اقبال آن را نکوهش می نمود دارای انگیزه های گوناگونی بود. یکی از این **عوامل استعمار** بود که به گفته گاندی اخلاق ملت هند را فاسد ساخته و در آن میان ملا و صوفی هم سهمی از آن فساد برداشته بودند. همین امروز کتابی به نام «**ترجمه و شرح فارسی هدایه**» که از طرف مکتبه رشیدیۀ شهر کویتۀ پاکستان چاپ شده و در دسترس دانش آموزان مدارس دینی ما قرار دارد، می تواند شاهد گویایی بر این فساد باشد. در مقدمۀ این کتاب فقهی می بینیم که از مستشرق مشهور انگلیسی John Herbert Harrington که زمانی ریاست بورد تجارتی کمپنی هند شرقی را به دوش داشت و خود مغز و عصارۀ استعمار بود، این طور تجلیل است: «زینت بخش دولت سرمدیۀ انگلیسیه، مجدد قوانین ملت قدیمۀ عیسویه، ناسخ نام کسری و حاتم به عدل و سخاوت (که) بجز تحقیق لغت، حرف لغو پیرامون دهان صدق تیانش نگردیده ... اگر جسم مجسمش را روح مجرد گویم رواست و مرتبۀ عقل هیولائیش را درجۀ عقل کل خانم سزا ... مرکز علمای آفاق، مجمع مکارم اخلاق، مقبول حضرت واهب المواهب خداوند خدایگان جان هربرت هارنگتن صاحب ادام الله اقباله ...». وقتی اقبال می بیند که روحانی جامعه اش بر کفش رئیس بورد تجارتی کمپنی هند شرقی این طور زبان می ساید، و او به عنوان روشنفکری پر اطلاع می داند که رئیس بورد تجارتی استعمار در هند چه مفهومی دارد، وجودش آتش می گیرد و فریاد بلند و موزونی از دل تنگ خویش می کشد که زبانه های آن آتش در لابلای اشعارش تا هنوز چهره نمایی می کنند و بازتاب آن فریاد در آسمان ادبیات فارسی و اردو می پیچد.

همین کتاب، گورنر اداره استعماری انگلیس آقای Sir George Hilario Barlow را طوری وصف می کند که اگر خواننده اسم ایشان را در متن نبیند تصور خواهد نمود که هدف نویسندۀ پیامبر اسلام بوده است. او می گوید: «هر گاه در سال 1221 هجری تمام ممالک هند و بنگ و دکن زیر حکومت اولیای دولت انگلیسیه در آمد، ریاست عامۀ قلمرو ولایت و تجدید مراسم کهن و بنیاد قوانین نو بذات همایون یوسف صورت، موسی سیرت، عیسی حلم، ادریس علم، لقمان هنر، سلیمان فر، عمر شوکت، علی همت، ملک بخش، ممالک ستان، بهرام احتشام، کیوان توان، موسس قوانین نصفت و عدالت، مشید اراکین عظمت و جلالت، زود مهر، دیر کین، عاقبت اندیش، پیش بین، جویای نام و ننگ، مجموعۀ دانش و فرهنگ، مقدمه الجیش جنود فتح و ظفر، رعایا نواز، غربا پرور، انسان العین، چشم دانش و بینش، عین الاعیان انفس و ارواح آفرینش، صدر نشین محفل عز و برتری زینت ده کج کلاه گورنی، سرچشمۀ جود و سخا، منبع بذل و عطا، رفیع القدر سمو المناقب گورنر جنرل سر جارج هلیریو بارلو صاحب ادام الله اقباله و انجح آماله رونق پذیر بود.»

زمانی که اقبال می گفت:

«از غلامی لذت ایمان مجو - گرچه باشد حافظ قرآن مجو»،

بدون شک هدف او همین عناصر بودند. انگیزۀ دیگر تأویل نحوه معیشت مادی ملایان شبه قاره بود که برخی را به دروازه های زورمندان و زر اندوزان کشانده بود. اقبال در دیوان خود بر کسانی یورش می برد که یا از راه «عمل دینی» و یا علم دینی نان می خورند و همین منبع تغذیه و نحوه امرار معاش، وجه مشترک اقتصادی، محور هماهنگی و اساس هویت شان را تشکیل می دهد. دین را منبع ارزتراق قرار دادن عزت، استغنا و آزادی عالمان دینی را زیر سوال می برد.

تاریخ شهادت می دهد آن عده دانشمندانی که تاریخ ساختند و کاخ شکوهمند تمدن اسلامی را ایجاد نمودند همه از ابله کف دست شان زندگی می کردند. همه می دانیم که ابوحنیفه حرفه تجارت داشت و از تاجران مشهور کوفه حساب می شد. احمد بن محمد قدوری بغدادی که کتاب قدوری او در افغانستان شهرت بلندی دارد؛ دیگسازی می کرد، قفال شاشی (تاشکندی) قفل ساز بود، ابوبکر جصاص گچکاری می نمود، تاج الدین سبکی صنعت پیشه و کار او ریختن معادن در قالب بود، احمد بن عمر خصاف کفش ساز بود، ابومنصور ثعالبی از پوست روباه پوستین می ساخت، ابن الهیثم کتابفروش بود، ابوحیان توحیدی از فروختن توحید که نوعی خرما است امرار معاش می نمود، جوزی چهار مغز فروش بود، ابوبکر الأجرى خشتزنی می کرد، حسن بن علی برهاری دارو فروشی می کرد، و بالآخره محمد بن حسین حداد آهنگری می نمود. هنگام مطالعه زندگینامه دانشمندان گذشته به صد ها شخصیتی بر می خوریم که پیشه شان را پسوند نام شان قرار داده بودند و به آن شناخته می شوند مانند صواف «پشم فروش»، حداد «آهنگر»، بناء «معمار»، ماوردی «آب گل فروش»، بزاز «رخت فروش»، بطیخی «تربوز فروش»، انماطی «فروش نمطی فروش»، خرقی «لباس دوز»، زرکشی «زرکش دوز»، باقلانی «باقلا فروش»، صابونی «صابون ساز»، طحان «آسیاب بان»، قطان «پنبه فروش» و امثال آن. یکی از دانشمندان هنگام مطالعه زندگینامه شخصیت‌های علمی، فقهی و عرفانی تاریخ مسلمانان دریافته است که آنها از راه اشتغال به چهار صد پیشه و حرفه مختلف امرار معاش نموده اند.

همینکه علم دین مصدری برای امرار معاش شد و شریعت با معیشت پیوند یافت و مذهب و مکسب با هم در آمیختند، مردم دفاع از دین را، دفاع از مصدر ارتزاق گروه خاصی می دانند. از همینرو، پیامبران و رهروان راستین راه شان پیوسته اعلام می نمودند که در بدل کار شان مزدی نمی طلبند. قرآن تنها در سوره شعراء پنج بار (آیه های 109-127-145-164-180) از زبان پیامبر این عبارت را تکرار می کند که « بر این [رسالت] اجری از شما طلب نمی کنم».

یکی از عواملی که سرچشمه های معیشت را در کشور ما بروی ملایان بسته و آنها را وابسته به ارباب دولت و ثروت نمود، مؤسس افغانستان بود. در افغانستان، دولتی ساختن دین و مصادره بخش بزرگی از اوقاف همزمان با تأسیس دولت توسط امیر عبدالرحمن خان صورت گرفت. امیر مذکور پیوسته می کوشید تا با سلب استقلال اقتصادی نهادهای دینی، ملاها را در خدمت دربار استخدام نماید و در این راه تا حدی موفق هم شد که کتابهای چاپ شده در دوران او شاهد این ادعا است. کسانی که پس از عبدالرحمن آمدند شیوه او را تعقیب نمودند. **اقبال که توجه خاصی به افغانستان داشت، در این باب سروده بود:**

افغانیوں کی غیرت دین کا ہے یہ علاج ملا کو انکے کوہ و دمن سے نکال دو

یعنی: درمان غیرت دینی افغانها در راندن ملا از کوہ و دمن (آن سرزمین) نهفته است، زیرا «ملا کی نظر نور فراست سے ہے خالی»، به این مفهوم که دیده ملا از نور بینش ژرف باطنی تهی است.

انگیزه دیگر تأویل در جامعه اقبال تعصب و کوتاهی اندیشه بود. اقبال از یک طرف درد دین داشت و از طرف دیگر می دید کسانی که در جامعه اش سمبول دین شناخته می شدند، در قالبی از عنعنات پوسیده و سنتهای جاهلی منجمد و در خود فرو رفته بودند. اقبال از یکسو می دید که نهاد دینی جامعه اش به انحطاط کشانده شده و در منجلا ب غفلت فرو رفته و از سوی دیگر **اختاپوس استعمار** بر آن مستولی شده بود.

اقبال در حالی که در آتش محبت ملای روم می سوخت ولی با ملا های زمان و مکان خودش رابطه خوبی نداشت. شاعر ما در سال 1911 میلادی شعری زیر نام «شکوه» را نوشت که در آن پارچه هنری حیات و شور و حماسه موج می زد و خیال و احساس و عاطفه به رقص آمده بودند. این سروده واکنشی را در میان قشر سنتی جامعه مسلمان هند ایجاد نمود تا جایی که گروهی از نیمه با سوادان دینی آن سامان اقبال را به خاطر آن پارچه شعر تکفیر نمودند. شاعر که دید رگ و روان گروه بزرگی از متولیان دینی با ذوق و جمال و شور و شعور ادبی بیگانه است، دو سال بعد «جواب شکوه» را نوشت و آن را در انجمن حمایت اسلام هند خواند، شعری که از آن زمان تا امروز در زیر آسمان هند می پیچد. اقبال موج خروشان و «زخود رفته» ای بود که با ملائیت شبه قاره و «ساحل افتاده» آن پیوسته در ستیز بود.

ملا های جامعه اقبال همه یک بعدی بودند و با خواندن چند کتاب مختصری در فقه و عربی تصور می کردند که باید مردم را در کنترل داشته باشند. ولی اقبال می گفت که قرآن مال ملا نیست بلکه مال همه است. قرآن از نظر او کتاب فرهنگ و تمدن و جامعه بوده و «احکام فقهی» بخش بسیار مختصر آن را احتوا می کند. اقبال گرچه پیوسته با نوک قلم بر سر ملاهای دوران خودش می کوبید ولی خویشتن را پیرو یک ملای دیگر می دانست، ملایی که او را «سید السادات مولانا جمال» خطاب می نمود. همان طوری که سید جمال بر علمای دین نهیب زده بود که قرآن برای این نیامده است تا بازوبند عروس و کودک گردد و یا از آن برای استخاره و استعاره و بدیع و بیان سود جویند، اقبال به عنوان نهال گشن مدرسه سید جمال مدعیان دانش دینی زمانش را مخاطب قرار داده می گفت:

**به آتاش ترا کاری جز این نیست
که از یاسین آن آسان بمیری**

اقبال یک بعدی بودن و تجزیه شدن را نمی پذیرفت. شعر اقبال نهیبی است بر شرقیان که مغزی کافر و دلی مسلمان و یا به تعبیر دیگر قلبی گرم و دماغی سرد داشته و عرفان شرق را با دانش غرب بیامیزند. اقبال بار گران مولوی جلال و درد بزرگ مولانا جمال را به میراث برد و شعر و فلسفه و سیاست و عرفان و اخلاق و ادبیات را بهم آمیخت و سپس در آن درد و شعور و موج و انرژی و حرکت دمید. او روشنفکری بود که توانست عرفان اسلامی و فلسفه شرقی و نهضت آزادیخواهی انسانی را پیروزمندانه بهم گره زند.

شریعتی می گوید: « اقبال همه منزلهای فلسفی و روحی این عصر را با بینش و جهت یابی ایمان و عرفان اسلامی پیمود و می توان گفت که وی یک مهاجر مسلمان است که از اعماق اقیانوس پر اسرار هند سر زد و تا بلند ترین قله های کوهستان پر اقتدار اروپا بالا رفت، اما نماند و به ما بازگشت تا ره آورد سفری این چنین شگفت را به ملت خویش - یعنی به ما- ارزانی دارد.»

اقبال چون غزالی نرفت تا در صومعه تاریکی انزوا جوید و در حالی که غریو لشکریان و چکاچک شمشیر صلیبانی را که از همه نقاط اروپا به فلسطین ریخته و بیت المقدس را به آتش کشیده بودند، می شنید، سر در گریبان تفکر و مراقبه فرو برده بود و در اندیشه نجات خودش بود. او چون مولانا نرفت تا در جوش حالتهای لذتبخش عرفانی خودش به تزکیه درونی و تکامل فردی توجه داشته و حتی حمله مغل را نبیند و در شهکار ادبی خود اشاره قابل ذکری هم به آن نکند.

وقتی اقبال بر صوفی و ملا نهیب می زد، نعره او از دلی بر می خاست که درد دین داشت. این همان دردی بود که اقبال از بزرگان فرهنگ خویش چون حافظ و مولوی

نظامی و دیگران به ارث برده بود. نظامی گنجوی هم پیش از اقبال از تأویل بردگان شکم شکوه داشت و می گفت:

**دین تو را در پی آرایش اند
در پی آرایش و پیرایش اند
بس که بیستند بر او برگ و ساز
گر تو بیایی نشناسیش باز
باز کش این مسند از آسودگان
غسل ده این منبر از آلودگان**

این یکی از حقایق جوامع بشری است که هر جایی پای منافع مادی در میان آید شیطان نفس چهره می نمایاند و تنور کشمکش و خصومت گرم می شود و زمین بر مخالفان تنگ. سعدی گفته بود «ده درویش در گلیمی بخشبند و دو پادشاه در اقلیمی نگنجند». اقبال همین مفهوم را از زبان برهمنی طعنه گوی این طور به تصویر کشیده است:

**سمائیں کب بیک مسجد دو ملا
فسوں سے بت کے ہیں یکجا بیک دیر**

دو ملا نمی توانند در یک مسجد بگنجند ولی این از افسون بت است که بتان همه در یک بتکده جمع شده اند. اقبال در یکی از اشعار فارسی خود که متن اصلی آن بیادم نمانده از مفهومی شبیه به همین بیت حرف زده و می گوید: زمانی که وارد **مسجد** شدم دریافتم که وسعت آن گنجایش **دو ملا** را ندارد ولی وقتی به **میخانه** رفتم دیدم که **صد باده نوش** در کمال محبت با هم وقت می گذرانند.

تعامل با فقه راکد و پیچیدن در تنگناهای تاریک فرعیات و غوطه خوردن در گرداب گیج کننده و بی حاصل کشمکشهای مدارس شبه قاره روح اقبال را می فشرد، از همین جهت بود که «**احیای فکر دینی در اسلام**» را نوشت و بر اصل اجتهاد و روح فرهنگ و تمدن اسلامی تأکید نمود. او گفت مذهب ابوحنیفه با آنکه اختلاف نظر های جامعه اسلامی را در گذشته به خوبی جذب نمود ولی حنفیان جدید بر خلاف روح مذهب خودشان، تعبیر های مؤسس مذهب را جنبه ابدیت بخشیده اند. **انجماد اندیشه و تبیلی فکر، آفت بزرگ جامعه اسلامی عصر اقبال بود** که نوشته گرانسنگ احیای اندیشه دینی او نسخه ای برای همین بیماری تجویز شده بود.

اقبال واژه «ملا» را گاهی بار منفی داده و زمانی بار مثبت. او زمانی که از مرشد رومی خویش یاد می کند، در کنار او نام پیشوند ملا و آخوند و پیر را می گذارد: (پیر تبریزی ز ارشاد کمال - جست راه مکتب ملا جلال)، (سوز شمس از گفته ملا فزود- آتشی از جان تبریزی گشود)، (آگهی از قصه آخوند روم - آنکه داد اندر حلب درس علوم) ، (پیر رومی خاک را اکسیر کرد - از غبارم جلوه ها تعمیر کرد). اما زمانی که بر ملا شوریده و بر او یورش می برد، هدف اقبال چیزی جز کوبیدن انحطاط فکری و انجماد فقهی و آمیختن مکسب با مذهب و قرار دادن شریعت در خدمت معیشت و فقدان ذوق و بیگانگی با جوهر دین و تمدن نیست.

همانطوری که پیشتر گفتم ، بزرگان دیگری که اقبال در نقش قدم آنها پای می نهاد هر کدام بیماری دوران خود شان را تشخیص داده و با سلاح شعر به جنگ آن رفته بودند که غریب نبرد شان تا هنوز تاریخ ادبیات ما را می لرزاند.

یکی از این بزرگان **خواجه شمس الدین حافظ** بود که غده گنبدیه **ریا و تظاهر و سالوس** را به عنوان کهن ترین درد و زشت ترین رزلیت اخلاقی مردمش تشخیص داده و

آن را با نشتر خامه جادویی خویش درید. اگر این سخنور شوریده و این درویش ژولیده از یکسو سر زلف سخن را با قلم شانه می زد، از سوی دیگر با همان خامه ریشه های سرطان ریا را از رگهای دل و سلولهای دماغ مردمش می کشید. **حافظ**، پیش از **اقبال** با **شیخ و مفتی و محتسب و قاضی و زاهد و واعظ و صوفی** در آویخته بود و از مسجد و محراب و خانقاه و صومعه و خرقة و طیلسان و تسبیح و سجاده ای که از آن بوی ریا آید گریزان بود. او که روح قرآن را درک کرده بود و جوهر دین را دریافته بود خوب می دانست که ریا همه چیز را آتش می زند.

آتش زهد و ریا خرمن دین خواهد سوخت حافظ این خرقة پشمینه بینداز و برو

پیش از حافظ و پس از او حافظان بی شماری آمدند و رفتند ولی هیچکدام آنها «حافظ» نشد، زیرا **حافظ تجسم فعلی روح و مغز دین بود**. پیش از مولوی هم مولوی های زیادی آمدند و رفتند ولی هیچکدام آنها «مولوی» نشد، زیرا او به «مغز» توجه داشت و پوست را جای دیگری افکنده بود. پیش از اقبال نیز فیلسوفان دیگری آمدند و رفتند ولی هیچکدامی نتوانست چنین غلغله ای در شرق افکنده و گردونه ادبیات دینی قرن بیستم میلادی را به کام خودش بچرخاند.

سخن اقبال با اوضاع و حوادث کشور ما پیوندی نزدیک دارد. جامعه ما از چند قرن بدینسو زیر تأثیر دو حوزه دینی قرار داشت که یکی آسیای میانه بود و دیگری شبه قاره هند. با استیلای روسها بر کشور های آسیای میانه و ایجاد اتحاد جماهیر شوروی، شبه قاره هند گهواره ای شد که بخش بزرگی از دانش آموزان علوم دینی سالهای اخیر افغانستان در آن پرورش یافتند.

آنچه در این چند سال اخیر بر ما گذشت، زاده اوضاعی بود که اقبال از آن شکوه داشت. اقبال به عنوان یک فیلسوف، شاعر و جامعه شناس توانسته بود جامعه دینی هند را کالبد شگافی نموده و آفت ویرانگر آن را تشخیص داده و بر آن زخم خونین انگشت نهد. او خوب می دانست تا زمانی که **مکسب شخصی با مذهب جمعی** گره خورده اند، **جامعه رنگ صلاح و خیر** را نخواهد دید.

پس از گذشت هفتاد و یک سال از رحلت آن اندیشه ورز بزرگ، می بینیم که **همان کرکتر های مومیایی شده دوران اقبال** گویی نو از خاک برخاسته و در میدان سیاست کشور ما جلوه می فرورشد. حوادث سالهای اخیر سرزمین ما **تعبیر روشنی** از سخن اقبال و **تفسیر مجسدی از شعر** او ارائه دادند. آری، بازتاب عملی سخن اقبال در کوه و دمن افغانستان موفقترین تفسیر از این شعر اندیشه ورز نستوه شبه قاره بود که ثبت دفتر زمانه گردید.

ادامه دارد